

Kääntämisen teoriaa

JIRÍ LEVÝ *Die literarische Übersetzung. Theorie einer Kunstgattung.* Ins Deutsche übertragen von Walter Schamschula. Athenäum Verlag, Frankfurt am Main 1969. 308 s. (Tšekinkielinen alkuteos *Umění překlady* 1963.)

GEORGES MOUNIN *Les problèmes théoriques de la traduction.* Gallimard, Paris 1971. XII + 296 s. (1. painos 1963.)

J. C. CATFORD *A Linguistic Theory of Translation. An Essay in Applied Linguistics.* Language and Language Learning 8. Oxford University Press, London 1967. VIII + 103 s. (1. painos 1965.)

Vielä vajaat kaksikymmentä vuotta sitten oli kääntämistä koskeva kirjallisuus melko niukkaa ja hajanaista. Se koostui etupäässä kirjallisten aikakauslehtien artikkeleista, joissa kääntäjät ja heidän arvostelijansa esittivät vaikutelmiaan ja mielipiteitään tietyn kirjailijan tuotannon tai jonkin yksittäisen teoksen tulkitsemisesta.¹ Näihin kirjoituksiin sisältyy runsaasti hyviä huomioita ja yleispäteviä oivalluksia; yhdessä ne kuitenkin muodostavat kirjavan ja ristiriitaisuuksia sisältävän kokonaisuuden, koska ne pohjautuvat enemmän tai vähemmän subjektiivisiin

esteettisiin tai kirjallisuushistoriallisiin näemyksiin. Tieteellisen tutkimuksen kohteeksi kääntäminen on päässyt vasta 1950-luvulla, jolloin toisaalta raamatunkäännöstyön laajeneminen, toisaalta konekäännöksen kehittytyössä ilmenneet vaikeudet kiinnittivät kielitieteilijöiden huomion kääntämisen problematiikkaan.² Hahmottumassa oleva lingvistinen kääntämisen teoria on vuorostaan antanut hedelmällisiä vaikutteita myös käännöstyön kirjallisuustieteelliselle tarkastelutavalle.

Prahan strukturalistien nuorempaan sukupolveen kuulunut Jirí Levý mainitsee teoksessaan *Die literarische Übersetzung*, että läntisissä maissa on keskitytty kehittämään kääntämisen yleistä lingvististä teoriaa, kun taas Itä-Euroopassa on etualalla taidekirjallisuuden kääntämisen ja käännöskritiikin tutkimus. Erinomaisessa systemaattisessa esityksessään Levý käsittelee taideproosan, draaman ja runouden kääntämistä kirjallisuustieteen näkökulmasta. Lingvistinen teoria sivuuttaa yleensä kääntäjän osuuden ja tarkastelee kääntämistä pelkästään »kielten kontaktina». Kirjallisuustieteellinen teoria sen sijaan ottaa huomioon kääntäjän ja hänen kulttuuritaustansa sekä korostaa sitä, että käännösmetodit ovat riippuvaisia kunkin

¹ Eri kääntäjien mielipiteitä ja kuvauksia työstään sisältyy mm. kokoelmiin *On Translation* (ed. Reuben A. Brower), Cambridge, Mass., Harvard University Press 1959; *Das Problem des Übersetzens* (hrsg. Hans Joachim Störig), Stuttgart 1963.

² Raamatunkäännöstyön ongelmien parhaan tuntijan Eugene A. Nidan teosta *Toward a Science of Translating*, Leiden 1964, on meillä Esko Rintala esitellyt mm. kirjasessaan *Heprean sanat sikseen*. Raamatunkäännöstyön vaiheita, vaikeuksia ja menetelmiä. Sisälähtysseura, Pieksämäki 1969. Vrt. myös Rintala, *Vir.* 2/1972.

kauden kirjallisista virtauksista. Tulkinallisen lähtökohdan valinta, teoksen sisällön välittäminen toisen kulttuuriympäristön jäsenille, tekstin eri tyyllitasojen siirto toiseen kieleen jne. eivät enää kuulu lingvistiikan piiriin; ne edellyttävät luovaa panosta, joka oikeuttaa rinnastamaan kääntämisen eri taiteenaloihin. Levý katsoo kääntämisen olevan eniten sukua näyttämötaiteelle: käännetty teos on taiteellinen reproduktio, käännöstyö on luovaa toimintaa, kääntäminen taidelajina on samoin kuin näyttelemisenkin reprodusoiva ja luovan taiteen välimailla.

Kirjailija on aina sidoksissa omaan aikaansa, kääntäjä ja lukija samoin omaansa. Käännetty teos käy siten läpi kolmivaiheisen prosessin: ensiksi kirjailija muodostaa oman käsityksensä todellisuudesta, sitten kääntäjälle muovautuu käsitys teoksesta ja lopuksi lukijalle käännöksestä. Eri vaiheet eroavat toisistaan sitä enemmän, mitä kauempana molemmat kielet ja molempien lukijakuntien, nimittäin alkuteoksen lukijoiden ja käännoksen lukijoiden, kokemusmaailmat ovat toisistaan. Levýn mukaan kääntämisen pääongelma on juuri siinä, miten kolme eri struktuuria — teoksen »objektiivinen» sisältö sekä toisaalta alkutekstin lukijan, toisaalta käännoksen lukijan siitä saamat mieltekoonaisuudet — voidaan pysyttää mahdollisimman samankaltaisina.

Käännöskirjallisuuden suhde samankieliseen alkuperäiskirjallisuuteen ei sekään ole ongelmaton. Lukijalla on käännetystä teoksesta kahtalaiset odotukset. Hän toivoo saavansa esim. muinaisintialaisen eepoksen käännöksestä yhtä välittömiä vaikutelmia kuin jostakin omalla kielellään kirjoitetusta alkuperäisteoksesta, mutta samalla hän edellyttää voivansa käännöksestä nähdä, millaisia ovat intialaisen eepiikan tyypilliset piirteet ja miten ihmiset muinoin Intiassa ajattelivat ja toimivat. Käännöskirjallisuus sulautuu maan oman kirjallisuuden kanssa kokonaisuudeksi, jolla on yhteinen kulttuuritehtävä. Sillä on kuitenkin myös oma tunnusmerkkinsä: se antaa tietoa

vieraasta kulttuurista. Sen informatiivinen funktio on sitä suurempi, mitä etäisempi kulttuuri on kyseessä.

Kääntämisen kielellistä prosessia koskevassa jaksossa Levý käyttää hyväkseen lingvistiikan saavutuksia. Hän käsittelee mm. eri kielijärjestelmien keskinäistä inkongruenssia, joka näkyy selvimpänä semantiikan alucella; tunnettuja esimerkkejä ovat mm. värien ja sukulaissuhteiden nimitykset eri kielissä. Levý toteaa, että kääntäjille olisivat hyvään tarpeeseen eri kieliparien vertailevan tyyliopin esitykset, joista kävisivät ilmi näiden kielten suunnilleen samanarvoiset informaatiokeinot, kohdekielestä puuttuvat lähdekielen keinot sekä vuorostaan ne kohdekielen keinot, joilla ei ole vastinetta lähdekielessä. Kääntäjien on osattava käyttää hyväkseen myös viimeksi mainittua tyyppiä, koska käännöskieli muuten jää maan alkuperäiskirjallisuuden kieltä köyhemmäksi.

Teoksen koko jälkipuolisko käsittelee runouden kääntämistä. Eri runomittojen analyysille on omistettu huomattava sivumäärä. Tekijä mainitsee, että slaavilaisten maiden kirjallisessa traditiossa ei voitaisi ajatellakaan runouden kääntämistä proosamuotoiseksi; tämän ratkaisun katsotaan vain todistavan, että kääntäjä on laskeutunut aseensa alkuteoksen taiteellisen muodon edessä.

Georges Mounin on teoksessaan *Les problèmes théoriques de la traduction* ottanut tutkiakseen, onko kääntäminen ylipäänsä mahdollista. Teema vaikuttaa paradoksiselta: kääntämistä on ollut olemassa Baabelin kieltensekoituksesta lähtien, nykyään maailmassa käännetään enemmän kuin koskaan ennen. Kielitiede on kuitenkin viime vuosikymmeninä esittänyt joukon väittämiä, jotka näyttävät tuomitsevan kääntämisen mahdottomaksi. Laajan lähdeaineiston avulla Mounin käy kohta kohdalta läpi nämä väitteet nähdäkseen, mihin ne kääntämisen kannalta johtavat.

Keskeisenä käsitteenä kääntämisessä on *merkitys*; kääntämisenhän määritellään

usein olevan juuri merkityksen siirtoa kielestä toiseen. Kauan sitten on hylätty käsitys, jonka mukaan kullakin sanalla on tietty pysyvä merkityksensä ja täsmälleen samaa merkitsevä vastineensa toisessa kielessä — jos näin olisi, kääntäminen olisi varsin yksinkertainen tehtävä. »Merkityksen» merkityksestä ei kuitenkaan ole vielä päästy yksimielisyyteen. Tekijä kiinnittää eniten huomiota Bloomfieldin määritelmään: kielellisen muodon merkitys on se tilanne, jossa puhuja tuon muodon esittää, ja reaktio, jonka se aiheuttaa kuulijassa. Käytännössä ei kuitenkaan ole mahdollista täydelleen tuntea tätä tilannetta ja kuulijan reaktiota, joten myöskään merkitystä ei voida tuntea täydellisesti. Johdonmukainen seuraus tästä olisi, ettei merkitystä voida liioin siirtää toiseen kieleen. Bloomfield jättää sentään takaportin avoimeksi myöntämällä, että lingvistikissa tutkimuksessa on samoin kuin ihmisten jokapäiväisessä kanssakäymisessäkin pakko hyväksyä oletus kunkin kielellisen muodon erityisestä, pysyvästä luonteesta, toisin sanoen merkityksestä. Tämä »Bloomfieldin postulaatti», johon eräät myöhemmätkin merkityksen määritelijät ovat turvautuneet, katkaisee siis kärjen ensimmäiseltä kääntämisen mahdolltomuutta koskevalta väitteeltä.

Toinen väite tulee uushumboldtilaisten »Weltanschauung»-teorian kannattajien taholta. Oppi-isänsä W. v. Humboldtin tavoin he katsovat, että kielen rakenne on yhteydessä kansan mentaliteettiin, niin että kunkin kansan kieli heijastaa sille ominaista maailmankatsomusta. Esim. Jost Trierin mukaan jokainen kieli luo todellisuudesta oman kuvansa ja jäsentää todellisuuden eri tavoin kuin kaikki muut kielet. B. L. Whorf, joka humboldtilaisuudesta riippumatta päätyi samaan näkemykseen, on esittänyt sen tueksi runsaasti intiaanikielistä samaansa materiaalia; esim. Arizonan hopi-intiaanien kielen verbijärjestelmä osoittaa, että hopi tajuaa tapahtumat toisin kuin sellainen, jonka äidinkieli on englanti. Jos siis sama asia todella nähdään eri kielissä eri tavoin, ei

kahdella eri kielellä puhuttaessa ole koskaan kyse täysin samasta maailmasta. Tämä näyttää vakavasti järkyttävän uskoa kääntämisen mahdollisuuteen.

Avuksi tulevat tällä kertaa kielen universaalit, kaikista kielistä tavattavat yhteiset piirteet. A. Martinet on huomauttanut, että koska kaikki ihmiset asuvat samalla planeetalla, voidaan aiheellisesti odottaa eri kielissä olevan tiettyjä samankaltaisuuksia. Voidaankin puhua kosmogonisista, ekologisista, biologisista jne. universaaleista. E. A. Nida puolestaan korostaa sitä, että kaikista eroista huolimatta kielissä on myös hämmästyttäviä yhtäläisyyksiä; esim. miltei kaikissa tähän asti kuvatuissa kielissä on tavattu pääjako sanaluokkiin, joista perinteisesti käytetään nimitystä substantiivit ja verbit, sekä lisäksi eräitä muita luokkia, tavallisinmin pronomineja, adjektiiveja ja/tai partikkeleita. Kääntämisen teoria ei enempää kaipaa, toteaa Mounin.

Kääntäjät itse tuskin vaivaavat päättään tämänkaltaisilla kysymyksenasetteluilla — kuten Mounin itse huomauttaa, kääntämisen käytäntö on kaikkea teoriointia vanhempaa ja on myös osoittautunut elinvoimaisemmaksi kuin mitkään todistelut, joilla se on yritetty osoittaa mahdottomaksi. Kääntäjän työtä koskettaa sen sijaan kouriintuntuvasti kysymys siitä, missä määrin kääntäminen on mahdollista kahden eri kulttuuripiirin välillä. »Maailmankatsomusteorian» yhteydessä todettiin eri kielten ilmaisevan eri tavoin saman asian; kulttuurien erilaisuudesta taas johtuu, että joudutaan kääntämään asioita, jotka ovat kohdekieltä puhuvan yhteisön kulttuurissa tuntemattomia. Kuinka esim. voidaan kääntää 'portti' tai 'kaupunki' sellaisen heimon kielelle, joka tuntee vain paimentolaisleirit? Kulttuurien välillä ei ole kyse vain eri »maailmankatsomuksista» vaan jopa eri »maailmoista». Tien näihin eri maailmoihin avaa etnografia. Eurooppalainen kääntäjä käyttää huomaamattaankin koko ajan hyväkseen eri kansoja koskevia etnografisia tietoaan. E. A. Nida on huomauttanut,

että »kompleksiset» kulttuurit ovat hankineet laajan muiden kulttuurien tunteuksen; siksi on helpompi kääntää esim. jonkin paimentolaisheimon kielestä Euroopan kielille kuin päinvastoin. Etnografian avulla myös päästään lähestymään »merkitystä» uudelta suunnalta: Mounin määritelmän mukaan kielen semanttinen sisältö = tätä kieltä puhuvan yhteisön etnografia. Tästä syystä kääntäjän on perchedyttävä hyvin paitsi lähdekieleensä (tai kohdekieleensä, mikäli hän kääntää vieraalle kielelle kuten esim. monet Raamatun kääntäjät) myös sitä puhuvan kansan etnografiaan, laajemmin sanottuna koko kulttuuriin. Näitä kahta seikkaa ei aina osata pitää erillään, mitä osoittaa sekin, että »käännösvirheeksi» nimitetään yhtä hyvin kielen kuin kulttuurinkin puutteellisesta tuntemuksesta aiheutuneita virheitä.

Käsiteltävään vielä mm. kysymystä kääntämisestä ja viestintämahdollisuuksista yleensä Mounin toteaa: vaikka ainutkertaista inhimillistä kokemusta ei voida sellaisenaan välittää muille ja vaikka kaksi kieltä eivät ole joka kohden yhteismitallisia, viestiminen on niiden kesken mahdollista. Kääntämisen osalta ei ole puhuttava joko täydellisestä onnistumisesta tai täydellisestä mahdottomuudesta, vaan siinä on eri tasoja kuten kaikessa muussakin viestinnässä.

Samaan tulokseen päätyy myös J. C. Catford teoksessaan *A Linguistic Theory of Translation*, joka on tiivis ja johdonmukainen esitys kääntämisestä lingvistisenä ilmiönä. Teos pohjautuu pääasiallisesti J. R. Firthin ja M. A. K. Hallidayn kehittämään kielioppiteoriaan, josta tekijä antaa aluksi suppean esityksen.

Catfordin määritelmän mukaan kääntäminen on lähdekielen tekstimateriaalin korvaamista vastaavalla (equivalent) kohdekielen tekstimateriaalilla. Avainsanoja ovat »vastaava» ja »vastine»: juuri vastineiden löytäminen on kääntämisessä keskeisenä ongelmana. Vastineet saadaan empiirisesti selville pätevän kaksikielisen informantin avulla, joka voi olla myös

kääntäjä itse; niitä voidaan myös tarkistaa kommutaatioiden avulla. Esim. lauseen *The woman came out of the house* suomenkielinen vastine on *Nainen tuli talosta*; kun halutaan tietää, mikä on tekstin sanaryhmässä *the woman* esiintyvän määräisen artikkelin vastine suomen kielessä, päästään kommutaation avulla seuraavaan tulokseen: *The woman came out of the house* — *Nainen tuli talosta*; *A woman came out of the house* — *Talosta tuli nainen*. Tässä tapauksessa siis määräisen artikkelin vastine suomessa on tietty sanajärjestys.

»Tekstin vastaavuudesta» on pidettävä erillään »muodon vastaavuus». Muotovastine on Catfordin mukaan se kohdekielen kategoria, jolla on kohdekielessä mahdollisimman samanlainen asema kuin kyseisellä lähdekielen kategoriolla on lähdekielessä. Esim. lauseissa *I've left my glasses on the table* ja *J'ai laissé mes lunettes sur la table* vallitsee morfeemitasoa myöten muodon vastaavuus. Tällainen on kuitenkin kääntämisessä pikemmin poikeus kuin sääntö; normaalisti siinä yhteenään poiketaan muodon vastaavuudesta. Nämä poikkeamat Catford jakaa kahteen ryhmään, joista hän käyttää nimityksiä »kategorianvaihto» ja »tasonvaihto». Edellisen tavallisimpia muotoja on »struktuurinvaihto», jossa lauseen elementit vaihtavat järjestystä; yksinkertainen esimerkki on *A white house* — *Une maison blanche*. Jälkimmäisestä on kysymys silloin, kun jokin lähdekielen kieliopillinen ilmiö korvataan kohdekielessä sanastollisin keinoin tai päinvastoin (esim. venäjän *letkit* 'lääkitä', *vyletšit* 'lääkitä tuloksellisesti' = 'parantaa').

Merkityksen käsitteeseen liittyvistä hankaluuksista Catford suoriutuu kätevästi toteamalla, että merkitys kuuluu asianomaiseen kieleen: venäläisellä tekstillä on venäläinen merkitys aivan samoin kuin sen grafologia, kielioppi ja sanasto ovat venäläisiä, ja sen englantilaisella vastineella on puolestaan englantilainen merkitys. Asiaa valaisee seuraava esimerkki. Tyttö astuu huoneeseen ja ilmoittaa: *I*

have arrived; repliikin täsmällinen venäjänkielinen käännösvastine on *Ja prišla*. Venäjän lause ei kuitenkaan »merkitse samaa» kuin englannin, sillä siihen sisältyy sellaistaakin informaatiota, joka puuttuu englanninkielisestä: verbinmuoto *prišla* osoittaa saapujan sukupuolen (nainen) sekä sen, että hän on tullut jalkaisin, ei millään kulkuneuvolla. Nämä kaksi seikkaa ovat venäjässä lingvistisesti relevantteja, mutta kuvatussa tilanteessa ne eivät ole merkityksellisiä tekstin *viestintäfunktion* kannalta. Tekijä voi nyt täsmentää jo aikaisemmin esillä ollutta vastaavuuden käsitettä: käännöksen vastaavuuden edellytyksenä on, että sekä lähde- että kohdekielinen teksti ilmentävät tilanteen kannalta olennaisia piirteitä. Mitä enemmän teksteissä on näitä yhteisiä piirteitä, sitä »parempi» käännös.

Ja kääntäen: jos kohdekieliseen tekstiin ei saada mukaan näitä olennaisia piirteitä, kääntäminen aiheuttaa voittamattomia vaikeuksia tai tuottaa korkeintaan epätydyttävän tuloksen. Esteet voivat olla kielellisiä tai kulttuurillisia. Edellistä tyyppiä edustavat selvimmin sanaleikit, joissa juuri kaksimerkityksisyys on funktionaalisesti relevantti. Jälkimmäisestä tyypestä Catford antaa esimerkkinä suomenkielisen lauseen *Menen saunaan*. Englantilaisen kääntäjän ei ole helppo keksiä vastinetta *sauna*-sanalle. *Bath* ja *bathroom* '(erillinen) kylpylä' saattavat jossakin yhteydessä tulla kysymykseen. Tekstistä voi kuitenkin ilmetä, että kyseinen sauna ei ole erillinen rakennus vaan kuuluu osana esim. asunnon tai hotellin sisätiloihin; silti ei liioin sanaa *bathroom* 'kylpyhuone' voida pitää hyväksyttävänä vastineena. Ainoaksi keinoksi jää ehkä *sauna*-sanan jättäminen kääntämättä: *I'm going to the sauna*. Myös tämä ratkaisu on kuitenkin epätydyttävä, koska tavallisella englantilaisella lukijalla on tästä tyyppillisesti suomalaisesta instituutiosta vain epämääräinen käsitys, toisin sanoen *sauna*-sanaan ei hänen kielitajussaan liity ehkä ainoatakaan niistä funktionaalisesti relevanteista piirteistä, jotka suomalainen siihen yh-

distää.

»Merkityksen» epämääräisyyden, eri maailmankatsomusten ja kulttuurien erilaisuuden aiheuttamat käännösvaikeudet voidaan loppujen lopuksi nähdä yhtenä kokonaisuutena: kyseessä ovat yleiset, kaikkeen viestintään liittyvät ongelmat. Ja kuten Mounin huomauttaa, näitä ongelmia ei esiinny vain eri kieli- ja kulttuuripiirien välillä vaan myös samaan kulttuuripiiriin kuuluvien ja samaa kieltä puhuvien yksilöiden kesken. Lukiessaan lauseen »ja raskaasti kuin rautanuijat putosivat veljesten rusikat heidän vihamiestensä päitä vasten» ei pääkaupungin oppikoululainen ymmärrä sanaa *rusikka* juuri sen enempää kuin sanokaamme englantilainen: kummassakin tapauksessa sana on »käännettävä» siten, että lukija tajuaa kirjailijan tarkoituksen.

Marja Itonen-Kaila